

УДК 376–056.45

О. В. Глушан

Київський національний університет культури і мистецтв

ВПЛИВ РОДИННОГО ТА СОЦІОКУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА НА ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ С. В. БОРОДАЄВСЬКОГО

Висвітлено обставини й чинники становлення особистості українського вченого, громадського і державного діяча С. В. Бородаєвського. Дослідницьку увагу зосереджено на періоді дитинства та юності майбутнього вченого, коли було сформовано основні риси його характеру й закладено орієнтири світоглядних і громадсько-політичних поглядів. Проаналізовано вплив родинного оточення й виховання, місця народження та проживання, гімназійного й університетського середовища на формування особистісних характеристик і світогляду вченого.

Ключові слова: С. В. Бородаєвський, світогляд, родина, соціальне походження, Харківський університет.

Освещены обстоятельства и факторы становления личности украинского ученого, общественного и государственного деятеля С. В. Бородаевского. Исследовательский интерес сосредоточен на периоде детства и юности будущего ученого, когда были сформированы основные черты его характера и заложены ориентиры мировоззренческих и общественно-политических взглядов. Проанализировано влияние семейного окружения и воспитания, места рождения и проживания, гимназической и университетской среды на формирование личностных характеристик и мировоззрения ученого.

Ключевые слова: С. В. Бородаевский, мировоззрение, семья, социальное происхождение, Харьковский университет.

The circumstances and factors of the formation of the personality of the Ukrainian scientist, public and statesman S. V. Borodaevsky are covered. Research interest is focused on the period of the childhood and youth of future scientist when the main traits of his character were formed and the reference points of the world outlook and social and political views were laid. The influence of the family environment and education, the birthplaces and residing, the gymnasias and the university surrounding on formation of personal characteristics and ideology of the scientist has been analyzed.

Key words: S. V. Borodaevsky, ideology, family, social origin, Kharkiv University.

Персоналізація історичної науки, утвердження в ній гуманістичних, людиноцентристських поглядів на минуле й сучасність зумовили посиленій інтерес дослідників не лише до реконструкції перебігу професійної, громадської, наукової, творчої діяльності історичних особистостей, а й до створення багатовимірних просопографічних портретів цих діячів, що відображають їх походження, світогляд, особистісні, етно- та релігіопсихологічні характеристики, внутрішню мотивацію доленосних вчинків, сюжети приватного життя тощо.

Написання розгорнутої наукової біографії українського вченого зі світовим ім'ям, громадського й державного діяча доби Української революції 1917–1921 рр., активного члена української міжвоєнної еміграції у Чехо-Словацькій Республіці Сергія Васильовича Бородаєвського (1870–1942) теж неможливе без з'ясування витоків і чинників формування його як особистості з усіма притаманними їй індивідуальними якостями та характеристиками. У незначній за обсягом історіографії, присвяченій С. В. Бородаєвському, відсутні спеціальні дослідження з цього питання. У стислих розвідках біографічно-довідкового характеру, що з'явилися за життя та відразу після смерті діяча, подано уривчасті відомості про походження, місце народження і навчання С. В. Бородаєвського [16; 17, стлб. 622]. Таку ж загальну й поверхову інформацію про дитинство та

юність ученого зустрічаємо в працях дослідників з української діаспори, де тільки й вивчалися життєвий шлях і наукова спадщина С. В. Бородаєвського у період з 20-х до кінця 80-х років ХХ ст. [7, с. 27–28; 8, с. 114–115]. Зі здобуттям Україною незалежності триває процес поступового повернення імені вченого з вимушеного забуття: до вітчизняних енциклопедичних видань внесено біографічні довідки про нього, з'явилися роботи, присвячені різним аспектам життєдіяльності та наукового доробку вченого, опубліковані окремі документи про С. В. Бородаєвського з зарубіжних і вітчизняних центральних та місцевих архівосховищ, виданий короткий бібліографічний покажчик робіт вченого [6; 9; 11; 15]. Наявну інформацію про родинне середовище діяча збагатили публікація листа його дружини, О. А. Бородаєвської, до їхнього онука Сержа, що зберігається в особистому архіві одного з нащадків і водночас генеалoga роду – В. І. Бородаєвського [12, с. 28–32]. Водночас, питання становлення С. В. Бородаєвського як особистості, формування засадничих підвалин його світогляду не ставилося дослідниками з належним ступенем конкретності й досі залишається малодослідженим. З огляду на це, авторка має на меті з'ясувати обставини й зовнішні чинники (соціальне походження, регіон народження та проживання, родинне оточення і виховання, місця навчання) розвитку особистості С. В. Бородаєвського у дитячі та юнацькі роки, адже саме в цей період було сформовано основні риси характеру майбутнього вченого й закладено орієнтири його світоглядних і громадсько-політичних поглядів.

Згідно з записом у метричній книзі Успенської церкви м. Охтирка, С. В. Бородаєвський народився 28 серпня (охрещений – 10 жовтня) 1870 р. у м. Охтирка тогочасної Харківської губернії (нині – районний центр Сумської області) у родині титулярного радника Василя Йосиповича та Надії Василівни (у дівоцтві – Потаєвої) Бородаєвських [26, ф. 745, оп. 6, спр. 13, арк. 168зв.-169]. В автобіографії вчений зазначав, що походив «з української шляхетної родини Зеньківського повіту, на Полтавщині; між предків мав також і запорожців» [28, ф. I, од. зб. 26729, арк. 1]. Давній дворянський рід Бородаєвських-Бородаїв неодноразово згадувався єпископом Філаретом (Гумілевським) у його «Історико-статистичному описі Харківської єпархії», починаючи з ХVIII ст. [14, с. 429]. Згідно з матеріалами «Нового енциклопедичного словника» видавництва «Брокгауз-Ефрон», свій початок він веде від козацького сотника Йосипа Івановича Бородаєвського (початок ХVIII ст.) [17, стлб. 622]. За даними ж нащадків і водночас його генеалогів – Віктора Ігоровича та Андрія Вікторовича Бородаєвських – рід був започаткований ще у ХVII ст. [12, с. 24]. Його основоположники були серед перших переселенців з Правобережної України до Охтирського слобідського козачого полку в середині – другій половині ХVII ст. Серед представників роду Бородаєвських були сотники слобідських козацьких й офіцери гусарських полків (зокрема, герой Вітчизняної війни 1812 р. Йосип Йосипович Бородаєвський (1791–?), священники й викладачі, політичні та громадські діячі (меценат Олександр Іванович Бородаєвський (1844–1914), науковці (дослідниця старообрядництва Варвара Іванівна Ясевич-Бородаєвська (1859–1920), митці (поет Валеріан Валеріанович Бородаєвський (1874 (1875)–1923), художник Сергій Йосипович Бородаєвський (1839–1890). Про родичів С. В. Бородаєвського по материнській лінії відомо лише, що його дідузем був «росіянин Василь», а бабусею – «українка Єлизавета» Потаєви [29, ф. 3859, оп. 1, спр. 288, арк. 60].

Важливу роль у формуванні світогляду й громадсько-патріотичних поглядів С. В. Бородаєвського відіграло саме родинне коло. Згідно з даними «Списка дворян, внесених в дворянскую родословную книгу Полтавской губернии», сім'я майбутнього вченого складалася з батька Василя Йосиповича, матері Надії Василівни та чотирьох синів – Олександра, Сергія, Євгена та Володимира [22, с. 62]. Крім синів, у родині Бородаєвських було ще три доньки, однак усі вони померли в ранньому віці [12, с. 29]. Батько, Василь Йосипович, закінчивши фізико-математичний факультет Харківського університету, протягом усього життя віддано працював на педагогічній ниві рідного краю: викладав арифметику й геометрію в Павлівському, Богодухівському, Охтирському повітових училищах, був штатним наглядачем Ізюмського, Охтирського, Острогозького, Лебединського повітових училищ, обирався головою Охтирської повітової училищної ради, призначався членом Острогозької, Коротоякської та Лебединської повітових училищних рад, виконував обов'язки директора Корочевської вчительської семінарії, займався

інспектуванням народних училищ Курської губернії [26, ф. 523, оп. 1, спр. 66, арк. 32–37]. Освічена, начитана людина, він прагнув дати гарну освіту своїм дітям, прищепити їм любов до книг і читання. Сергій Васильович згадував, як у дитинстві батько часто брав його з собою до майстерні та крамниці шкільних книг М. П. Балліна у Харкові [5, с. 319]. За даними на 1889 р., надвірний радник В. Й. Бородаєвський перебував у відставці, отримуючи «довольно значительную пенсию на должности инспектора народных училищ» [27, ф. 265, оп. 1, спр. 138, арк. 2зв.]. З листа дружини С. В. Бородаєвського Олександри Антонівни до їхнього онука Сержа дізнаємося, що Василь Йосипович помер у віці близько 60 років внаслідок нещасного випадку: переходячи ввечері темну вулицю, він вдарився грудьми об голоблю підводи, що йшла йому на зустріч. Це забиття й стало причиною передчасної смерті у грудні 1895 р.

Крім Василя Йосиповича, педагогікою займалися й інші члени сім'ї Бородаєвських: його брат – Іван Йосипович – був учителем арифметики і геометрії у Сумському й Охтирському повітових училищах, штатним наглядачем Лебединського повітового училища [26, ф. 523, оп. 1, спр. 66, арк. 46–47]; сестра (тітка й хрещена мати Сергія Васильовича) – Дар'я Йосипівна – наставницею Охтирського комісарівського жіночого училища [26, ф. 745, оп. 6, спр. 13, арк. 168зв.]. Тож не дивно, що педагогічну кар'єру обрали і його сини. Найстарший з них – Олександр Васильович (1865 р. н.) – наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. майже 30 років був інспектором народних училищ Харківської губернії по Лебединському повіту [26, ф. Р-715, оп. 1, спр. 561, арк. 3]. Втративши під час революційних подій 1917–1920 рр. дружину та доньку, позбавлений пенсійного забезпечення, він був змушений доживати віку в притулку для літніх людей у Лебедині [12, с. 30]. Третій син – Євген Васильович (1872 р. н.) – також певний час викладав математику в сільській народній школі, а 1901 р. вступив на службу до Міністерства фінансів, де послідовно обіймав посади ревізора інспекції та старшого контролера 3-го страхового відділення Управління державних ощадних кас [23, стлб. 263]. За часів Гетьманату П. П. Скоропадського він працював ревізором державних ощадних кас Української держави [29, ф. 1509, оп. 1, спр. 6, арк. 85]. Наймолодший син Бородаєвських – Володимир – як і його старший брат Сергій, навчався у 1-й Харківській чоловічій гімназії [27, ф. 265, оп. 1, спр. 142, арк. 8]. Однак захворівши на туберкульоз легенів, помер у віці 19 років [12, с. 31].

Бородаєвські мали родинний маєток і 127 десятин землі в Зіньківському повіті Полтавської губернії [26, ф. 523, оп. 1, спр. 66, арк. 31]. Але, очевидно, сім'я не проживала постійно в Зінькові, переїжджаючи до міст, куди отримував призначення на роботу Василь Йосипович: Охтирки, Лебедин та ін. Там С. В. Бородаєвський зростав в атмосфері народних традицій, обрядів і звичаїв, що заклали міцний фундамент любові до рідного краю, яку він зберіг протягом довгих років, проведених поза межами українських етнічних земель. Виразним свідченням любові вченого до малої батьківщини є той факт, що у 1900-х – 1910-х рр., живучи у Санкт-Петербурзі, обіймаючи високі урядові посади, своїм публіцистичним псевдонімом він обрав етнонім «Полтавець».

Релігійне виховання юнака здійснювалося в руслі православних приписів та канонів, які сповідувала вся родина. Слід зазначити, що його старший брат Олександр прийняв сан священника, однак згодом, за умов радянського режиму, був змушений «добровільно» відмовитись від нього, щоб мати хоч якийсь пенсійне забезпечення [26, ф. Р-715, оп. 1, спр. 561, арк. 6]. Закладені в дитинстві релігійні переконання Сергій Васильович теж зберіг протягом усього життя: в еміграції він був парафіянином української православної парафії у Подєбрадах, робив пожертви на проведення Служби Божої [30, ф. 269, оп. 1, спр. 507, арк. 2зв., 13, 19].

Як стверджувала Олександра Антонівна у згаданому вище листі, В. Й. Бородаєвський продав маєток у Зінькові та почав винаймати «большую и красивую виллу в Харькове, куда он окончательно переехал, захватив очень ценную мебель из старого имения» [12, с. 29]. Очевидно, це відбулося у другій половині 1870-х рр., принаймні, до 1878 р. – початку навчання С. В. Бородаєвського у 1-й Харківській чоловічій гімназії, де перші чотири роки він був «приходящим учеником» [27, ф. 265, оп. 1, спр. 138, арк. 2зв.].

Варто зазначити, що наприкінці ХІХ ст. Харків, будучи центром однієї з дев'яти українських губерній, «мав цілком московське обличчя» [25, с. 305], і тільки на його «далеких окраїнах» можна

було почути українську мову, та й то нечисту. Дослідники побуту харківського суспільства у XIX ст. Д. І. Багалій та Д. П. Міллер стверджували, що «малорусская стихия среди высшего слоя харьковского общества к началу XIX-го века совсем почти исчезла» [3, с. 939]. Не були «українськими» й навчальні заклади міста (гімназії, університет): у них не викладалися українознавчі дисципліни, не використовувалася українська мова. Очевидно, що проживання та навчання в зросійщеному середовищі Харкова відіграло певну роль, проте докорінно не вплинули на формування такого компоненту особистості молодого людини, як національна самоідентифікація. Визнання підданства Російській імперії за умов відсутності власної державності, використання російської мови в спілкуванні не заважали С. В. Бородаєвському визнавати своє етнічне коріння й ідентифікувати себе як представника українського етносу.

Наприкінці XIX ст. Харківська губернія посідала одне з перших місць у Російській імперії за кількістю гімназій і прогімназій. За підрахунками Д. І. Багалія та Д. П. Міллера, на 1881 р. у самому Харкові діяло 15 середніх навчальних закладів, у тому числі 3 чоловічі гімназії [3, с. 654–655]. У 1878 р. С. В. Бородаєвський вступив до підготовчого класу 1-ї Харківської чоловічої гімназії. Такі класи були відкриті 1872 р. з метою підготовки юнаків до навчання в гімназійному закладі. Щоб вступити до них, треба було мати певний обсяг знань із Закону Божого (виразне читання напам'ять 7 молитов), російської мови (вміння правильно читати й писати) і арифметики (вміння рахувати до 1000, додавати й віднімати числа у межах 1000) [18, с. 6]. Початкову освіту майбутній вчений, очевидно, отримав вдома. Прохання про його прийняття до гімназії, у якому вказувався характер початкової освіти, не збереглося. Інших відомостей з цього питання знайти не вдалося. Однак дані аналогічних заяв інших гімназистів свідчать про досить поширену практику здобуття початкової освіти вдома [27, ф. 265, оп. 1, спр. 58].

Про гімназійні роки Сергія Васильовича, як і про його дитинство загалом, відомо небагато. Цінні відомості подає чернетка характеристики «поведения и нравственных качеств» випускників гімназії, що, згідно з таємною пропозицією Міністра народної освіти від 7 червня 1887 р. за № 200, передавалася до університету, у якому ці випускники висловили намір продовжувати навчання. 19 червня 1889 р. така характеристика С. В. Бородаєвського була надіслана ректору Харківського університету [27, ф. 265, оп. 1, спр. 138, арк. 63в.]. У ній повідомлялося, що навчання С. В. Бородаєвського в гімназії тривало 11 років (1878–1889), оскільки він двічі залишався на повторний рік – у підготовчому (не міг вступити до 1-го класу раніше, ніж йому виповнилося 10 років) та 4-му класах.

Перші чотири роки С. В. Бородаєвський був «приходящим учеником», а починаючи з 3-го класу, виховувався «на полном казенном содержании в пансионе» [27, ф. 265, оп. 1, спр. 138, арк. 23в.]. Очевидно, послаблення батьківського контролю стало одним з факторів погіршення успішності та дисциплінованості хлопця. З цього приводу в характеристиці зазначалося: «Он не лишен хороших способностей, но не отличался, особенно в средних классах, надлежащим усердием и добросовестностью в занятиях, занимаясь настолько, чтобы переходить из класса в класс, и лишь благодаря усиленному труду и истинному прилежанию в VIII классе он благополучно окончил гимназический курс» [27, ф. 265, оп. 1, спр. 138, арк. 9]. Це положення характеристики гімназиста Сергія Бородаєвського підтверджується і його оцінками. Якщо після закінчення 2-го класу середній бал С. В. Бородаєвського з російської словесності був «4», латинської мови – «4», математики – «5» [27, ф. 265, оп. 2, спр. 1, арк. 123в.], то оцінки з зазначених предметів, отримані на письмовому іспиті зрілості у 8-му класі, були такими: «російський твір» – «3», «латинське екстемпорале» – «2», «математика» – «3» [27, ф. 265, оп. 1, спр. 139, арк. 13в.–2].

Загалом низька успішність, пасивність гімназистів, велика кількість відрахувань, слабка підготовка абітурієнтів – поширені негативні риси гімназійної освіти останньої чверті XIX ст. – були наслідком її реформування у 1871 р. [10, с. 92]. Затверджений 30 червня 1871 р. «Статут гімназій і прогімназій відомства Міністерства народної освіти», що з деякими змінами діяв до 1917 р., загальноосвітній характер визнавав виключно за класичним гімназійним курсом, в основу якого «положены оба древние языка; на латинский язык положено 49 ч., на греческий 36 ч., а на математику с физикой, математической географией и кратким естествоведением 37 ч. [...]

Остальным предметам отведено было очень скромное место» [3, с. 661]. Введені єдині державні навчальні програми з цих предметів були перевантажені теоретичним матеріалом, який майже не закріплювався практично. Часто викладання стародавніх мов зводилося до граматичних вправ та зубріння. Така освіта не відповідала соціальному замовленню, не давала практичних навичок і вмінь, носила шаблонний, схоластичний характер [2, с. 13]. Тож не дивно, що учні вже з перших класів втрачали інтерес до навчання, працюючи лише настільки, «щоб переходити з класу в клас». Найбільша кількість незадовільних оцінок припадала на латинську, російську мови та математику [10, с. 105].

У згаданій вище характеристиці зверталася увага і на матеріальну спроможність родини Бородаєвських утримувати сина в університеті. З цього приводу укладач зазначав: «Отец Бородаевского, хотя и находится в настоящее время в отставке, но, получая довольно значительную пенсию на должности инспектора народных училищ, может доставлять сыну достаточное содержание в высшем учебном заведении» [27, ф. 265, оп. 1, спр. 138, арк. 2зв., 9].

Отже, після закінчення 1-ї Харківської чоловічої гімназії у 1889 р. С. В. Бородаєвський вступив на юридичний факультет Харківського університету. Разом з медичними, юридичні факультети були найчисленнішими в другій половині XIX ст. і мали особливу популярність серед вихідців з дворянства, яких приваблювала перспектива подальшої державної служби [24, с. 145].

Роки навчання С. В. Бородаєвського в університеті (1889–1893) припали на період дії, хоча вже дещо послабленої, контрреформи вищої освіти, що впроваджувалася Статутом 1884 р. Останній значно обмежив університетську автономію, суворо регламентував навчальний процес, не надавав студентам корпоративних прав тощо. Статут 1884 р. запровадив і нову систему плати за навчання – гонорарну, за якою необхідно було внести 5 руб. за півріччя на користь університету та по 1 руб. за кожну тижневу годину на користь викладачів. Така плата, що в середньому складала 50 руб., була «большим обременением для студентов» [4, с. 258]. Ще більшим тягарем для збіднілих та середнього достатку родин, особливо в яких виховувалося декілька синів, стало її підвищення Комітетом міністрів до 100 руб. у відповідь на участь студентів у замаху на Олександра III 1 березня 1887 р. [24, с. 149].

Очевидно, матеріальне становище родини Бородаєвських у цей період погіршилося, і така плата за навчання одного з синів була для неї непомірною. Відомо, що в другому півріччі 1889/1890 н. р. від плати за навчання у 1-й Харківській чоловічій гімназії був звільнений наймолодший син Бородаєвських Володимир [27, ф. 265, оп. 1, спр. 142, арк. 4]. За даними ж на перше півріччя 1892/1893 н. р., рішенням Правління Харківського університету від плати за навчання звільнявся студент II групи юридичного факультету Сергій Бородаєвський [1, с. 7]. Варто зазначити, що надання таких пільг залежало не лише від рівня матеріального забезпечення, а й від успішності занять та поведінки студента. Тож цілком імовірно, що саме успішність студента Сергія Бородаєвського в навчанні була підставою для звільнення його від плати за навчання, адже в згаданому семестрі він був відзначений стипендією поручика Леоніда Болдирєва розміром у 250 руб. [1, с. 7]. Ця стипендія надавалася студенту, який походив зі спадкових дворян українських губерній, православного віросповідання, за умови «хороших успехов, не менее 3½ баллов в среднем выводе по факультетским предметам, и одобрительного поведения» [19, с. 2–3].

Отже, під час навчання в університеті С. В. Бородаєвський виявив «добрі успіхи» в опануванні предметів, що викладалися на юридичному факультеті. Викладачами С. В. Бородаєвського в Харківському університеті були добре відомі в наукових колах професори Л. Н. Загурський (римське право), О. І. Загоровський (цивільне право), П. І. Сокальський (торгівельне право), І. М. Собєстіанський (історія російського права), В. П. Данєвський (міжнародне право), М. Й. Куплеваський (державне право), К. К. Гаттенбергер (поліцейське право), М. М. Алексєєнко (фінансове право), М. А. Остроумов (церковне право), Г. М. Цехановецький (політична економія), І. П. Сокальський (статистика), К. М. Ярош (енциклопедія права, історія філософії права). Це були визначні юристи того періоду, що виділялися своїми знаннями, науковими працями, активною громадською, просвітницькою, адміністративною діяльністю не лише в межах університету, але й країни загалом. Між ними та студентами встановлювалися добрі товариські відносини. Як

згадували вихованці факультету, особливу популярність серед студентів мали лекції К. К. Гаттенбергера, В. П. Даневського, Л. Є. Владімірова. Так, К. К. Гаттенбергер «читав ясно і літературно», «представлявся [...] високим ідеалістом і істинним ученим», у свою чергу, В. П. Даневський «читав с большим азартом. Бил кулаком по кафедре и прибегал к красивым и громким фразам» [25, с. 172]. Очевидно, лекції цих професорів не минули безслідно для С. В. Бородаєвського й справили помітний вплив на подальше визначення кола його наукових зацікавлень.

Самі ж нахил і здібності С. В. Бородаєвського до наукової діяльності яскраво виявилися вже під час навчання в університеті: написана ним у 1892 р. конкурсна робота на тему «Вплив станового становища особи на цивільну правоздатність» здобула премію імені Сергія Зарудного [13, с. 142–143]. На жаль, конкурсна робота Сергія Бородаєвського не збереглася, як і решта документів про його навчання в університеті, що були втрачені в роки Другої світової війни. Однак певне уявлення про твір дає відгук екстраординарного професора І. М. Собєстіанського, вміщений на сторінках «Записок Харьковского Императорского Университета» [21].

Свідченням старанності й наполегливості, як і доброї успішності, С. В. Бородаєвського в опануванні університетського курсу стало присудження йому після закінчення університету диплому I ступеня [28, ф. I, од. зб. 26729, арк. 1], адже, згідно з «Правилами про проведення іспитів в Юридичній Комісії», для його здобуття вимагалось, щоб «совокупность познаний испытуемого по римскому праву, по гражданскому праву и по уголовному праву были признаны комиссией весьма удовлетворительными и, кроме того, чтобы из общего числа отметок усного испытания по крайней мере половина была «весьма удовлетворительно» [20, с. 10].

Після закінчення Харківського університету С. В. Бородаєвський протягом двох років відбував військову службу підпоручиком 16-го мінгрельського гренадерського Його Імператорської Високості Великого Князя Дмитра Костянтиновича полку, що дислокувався у м. Тифліс на Кавказі [12, с. 30]. У 1895 р., вийшовши у відставку, він почав працювати за фахом в окружному суді Тифліса. Однак уже наступного року С. В. Бородаєвський переїхав до Санкт-Петербурга, з яким пов'язаний тривалий і визначний етап його біографії.

Отже, становлення С. В. Бородаєвського як особистості відбувалося під впливом соціального походження, родинного оточення, у період навчання в гімназії та університеті. На формування характеру, світоглядних переконань і громадсько-патріотичних поглядів юнака впливали, з одного боку, родинне виховання у душі любові до народних та національних традицій, з іншого, – зросійщене середовище в гімназії, університеті й у Харкові загалом. Цим пояснюється поєднання лояльного ставлення до чинного режиму, визнання підданства Російській імперії, використання на службі й у побуті російської мови з визнанням своєї етнічної приналежності, утвердженням української національної свідомості та любові до батьківщини.

Література

1. Алфавитный список студентов и посторонних слушателей Императорского Харьковского университета за осеннее полугодие 1892 года. – Харьков, 1892. – 76 с.
2. Бабіна О. І. Становлення та розвиток гімназійної освіти в Україні (в кінці XIX – на початку XX століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / О. І. Бабіна. – Київ, 2000. – 20 с.
3. Багалеї Д. І. Історія міста Харків за 250 років його існування (с 1665-го по 1915-й рік): Іст. монограф.: В 2-х т. / Д. І. Багалеї, Д. П. Миллер. – Т. 2. XIX-й і початок XX-го століття. – Харків, 1912. – 982 с.
4. Багалеї Д. І. Короткий огляд історії Харківського університету за перші сто років його існування (1805–1905) / Д. І. Багалеї, Н. Ф. Сумцов, В. П. Бузескул. – Харків, 1906. – VIII, 330, XIV с.
5. Бородаєвський С. В. Історія кооперації / С. В. Бородаєвський. – Прага, 1925. – 438, 7 с.
6. Бородаєвський Сергій Васильович: Короткий біобібліографічний покажчик / Уклад.: В. М. Власенко, О. В. Глушан. – Суми : ФОП І. М. Панасенко, 2010. – 88 с.
7. Винар Б. Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919–1964) / Б. Винар. – Мюнхен, 1965. – 119 с.
8. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк, 1964. – 624 с.

9. Власенко В. М. Корифей кооперативної справи (До 135-річчя від дня народження С. В. Бородаєвського) / В. М. Власенко, В. В. Власенко // Сумський історико-архівний журнал. – 2005. – Вип. I. – С. 11–22.
10. Ганелин Ш. И. Очерки по истории средней школы в России второй половины XIX века / Ш. И. Ганелин. – 2-е испр. и доп. изд. – Москва, 1954. – 304 с.
11. Глушан О. В. С. В. Бородаєвський: документи до біографії / О. В. Глушан // Пам'ятки: археографічний щорічник. – 2009. – Т. 10. – С. 124–137.
12. З родини Бородаєвських / Передмова, упорядкування і примітки В. М. Власенка // Сумський історико-архівний журнал. – 2005. – Вип. I. – С. 23–32.
13. Загурский Л. Н. Опыт истории юридического факультета Императорского Харьковского Университета / Л. Н. Загурский. – Харьков, 1906. – 162 с.
14. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Отд. I. Краткий обзор епархии и монастыри. – Москва : Типография В. Готье, 1852. – 4 236 с., 1 л.
15. Марочко В. І. Бородаєвський / В. І. Марочко // Енциклопедія історії України / Редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін. – Т. I: А–В. – Київ : Наукова думка, 2003. – С. 351.
16. Миронович Д. Проф. Сергій Бородаєвський / Д. Миронович // Краківські вісті. – 1942. – 14 лютого. – С. 3.
17. Новый энциклопедический словарь / Под общ. ред. К. К. Арсеньева; издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – Т. 7: Бобровников–Брачное право. – Санкт-Петербург, [1912]. – 8 с., 976 стлб., 2 с., 9 л. илл., портр.
18. Правила для приемных, переводных и окончательных испытаний в гимназиях Харьковского учебного округа, вновь рассмотренные и утвержденные Советом при попечителе Харьковского учебного округа 24 марта 1867 года. – Харьков, 1867. – 20 с.
19. Правила стипендий и премий, существующих при Императорском Харьковском университете на счет капиталов, пожертвованных университету для этой цели разными лицами. – Харьков, 1886. – 20 с.
20. Правила, требования и программы испытаний в комиссии юридической, утвержденные г. Министром Народного Просвещения 10 декабря 1890 года. – Харьков, 1894. – 56 с.
21. Собестианский И. Разбор двух сочинений, представленных для соискания премии Заруднаго / И. Собестианский // Записки Императорского Харьковского Университета. – 1893. – Кн. 2. – С. 57–63.
22. Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Полтавской губернии. – Полтава, 1898. – 16 792, II с.
23. Список личного состава Министерства Финансов на 1914 год / Составлен Общей Канцелярией Министерства Финансов. – Санкт-Петербург, 1914. – XXIII, 4 с., 824 стлб., 63 с.
24. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. – Харків : Фоліо, 2004. – 750 с.
25. Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. – Т. 2 / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадеєв та ін.; наук. ред.: С. І. Посохов. – Харків : Видавництво Сага, 2010. – 550 с.
26. Державний архів Сумської області.
27. Державний архів Харківської області.
28. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
29. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
30. Центральний державний архів громадських об'єднань України.